

УДК 821.161.2.09(092):17

П. М. Чернега

Етичні ідеї у творчості Миколи Гоголя

У статті розглядаються гуманістичні, моральні ідеї у творчості геніального українсько-російського письменника й мислителя Миколи Гоголя, який один із перших у російській і європейській літературі поставив проблему людини, пошук шляхів подолання винятково раціоналістичного пояснення сутності людської особистості, сенсу її буття.

Аналізується драматичний досвід митця духовних пошуків шляхів самовдосконалення, стану внутрішнього провітлення, наповнення людського життя справедливістю, співчуттям, добротою, любов'ю, самопожертвуванням й іншими моральними чеснотами, що приведуть суспільство до духовного одужання, до прекрасного.

Ключові слова: Микола Гоголь, етичні ідеї, духовність, реформування, мораль, гуманізм.

В статье рассматриваются гуманистические, моральные идеи в творчестве гениального украинского-российского писателя и мыслителя Николая Гоголя, который один из первых в российской и европейской литературе поставил проблему человека, поиск путей преодоления исключительно рационалистического объяснения сущности человеческой личности, смысла его бытия.

Анализируется драматический опыт художника духовных поисков путей самосовершенствования, состояния внутреннего просветления, наполнения человеческой жизни справедливостью, состраданием, добротой, любовью, самопожертвованием и другими нравственными добродетелями, которые приведут общество к духовному выздоровлению, к прекрасному.

Ключевые слова: Николай Гоголь, этические идеи, духовность, реформирование, мораль, гуманизм.

Considered humanistic, moral ideas in the works of the brilliant Ukrainian-Russian writer and thinker Nikolai Gogol, which is one of the first in Russian and European literature posed the problem of human search for solutions to extremely rational explanation of the essence of the human person, the meaning of its existence.

Analyzes the dramatic experience of the artist's search for ways of spiritual self-improvement, the internal state of enlightenment, filling human life justice, compassion, kindness, charity, sacrifice and other moral virtues that society will lead to spiritual recovery, the beautiful.

Key words: Nikolai Gogol, ethical ideas, spirituality, reform, morality, humanism.

У XIX ст. українська проблема поступово перестала бути справою політичною, її окутує "ніч бездержавності", проте козацький дух, прагнення до волі продовжували жити, переважно в закріпаченого селянства і залишків козацтва та в окремих представниках національної інтелігенції, духовенства й шляхти, яскравими представниками якої були Т. Шевченко і М. Гоголь [11, с. 66–67].

У задушливій атмосфері колоніального гноблення, тотального пограбування економіки і нищення української культури з боку Російської імперії їх життя і творчість визначили шлях боротьби нашого народу за відродження державності й національного духу, збереження національної ідентичності.

Геніальний українсько-російський письменник М. Гоголь виріс і творив у добу, коли Україна була позбавлена державно-політичної автономії і перетворена на провінцію, безправну колонію Російської імперії.

Гоголь був наділений особливим художнім баченням життя, загостреним сприйняттям і здатністю проникнення у світ глибинних людських переживань. Життєві знання М. Гоголя про людську психіку й поведінку набувалися ще в дитинстві, коли у нього проявилася пристрасть спостерігати за людьми, виявляти й запам'ятовувати їх непомітні для інших риси характеру й загалом душевний стан. У листі до невідомого адресата М. Гоголь пише, що за оцінкою О. Пушкіна "... еще не у одного писателя не было этого дара выставлять так ярко пошлость жизни, уметь очертить в такой силе пошлость прошлого человека...". Саме багатостороння природа таланту українського генія розкрила соціальні й політичні хвороби Росії показала "... потрясающие картины торжествующего зла и страждущей невинности" [7, с. 120].

У процесі навчання в Ніжинській гімназії і перебуванні в Петербурзі, Москві та Європі він набув досить драматичного досвіду духовних пошуків шляхів самовдосконалення, стану внутрішнього просвітлення.

Гоголь, на відміну від російської інтелігенції, мислення якої мало "схильність до тоталітарних учень і тоталітарних світоглядів" [1, с. 93], яка намагалася раціоналістичним способом пояснити людину й світ, тяжів до релігійної свідомості, що, на його думку, мала подолати крайнощі раціоналізму та відродити духовність, а з нею втілити в життя принципи свободи, рівності, братерства.

Письменник віщує для Росії "страхи и ужасы", які трусонули її у ХХ ст.: "Гордый ум девятнадцатого века истребил..." добродушність,

братські стосунки між людьми, а... "дьявол выступил уже без маски в мир" [7, с. 267–268].

Висловлюючись проти абсолютизації раціонального начала у поясненні проблем суспільно-політичного життя в Російській імперії, він закликає наповнити людське життя справедливістю "Божеской, а не человеческой", співчуттям, добротою, любов'ю, самопожертвуванням іншими моральними чеснотами, що приведуть суспільство до духовного одужання, до прекрасного.

Творчість М. Гоголя пронизує ідея боротьби особистості проти панування й ідеалізації раціонального в житті людини і суспільства, морального і духовного спустошення: "Бог дал мне, – стверджує письменник, – многостороннюю природу. Он поселил мне также в душу ...несколько хороших свойств; но лучшее из них ... желание быть лучшим", а також прагнення наповнити людські серця добром і правдою, витіснивши з них бездуховність, брехливість, підлість, негідність [7, с. 120–121].

Царизм і підпорядкована йому цілковито російська православна церква, яка стала вагомим чинником загарбницької політики Росії, спрямували всю силу державного апарату й релігії на завоювання й нищення душі української нації, її ідентичності, на повну духовну й загалом культурну асиміляцію. Гоголь, як і тисячі діячів української культури, протягом XVII–XVIII ст., у першій половині XIX ст. став провідним "... носієм українського впливу на російську культуру ..." і продовжив українську культурну експансію [9, с. 246–247]. Він привніс у російську літературу український світогляд, стихію й демократизм козацького духу, мораль, гуманістичні традиції і звичаї громадського і культурного побуту нашого народу.

Гоголь, перебуваючи у нестерпному природному й духовному кліматі Петербурга, як носій і представник української духовності, пише "Вечори на хуторі біля Диканьки" й "Тараса Бульбу", де на противагу казенного чиновницько-бюрократичного, бездуховного життя столиці імперії змальовує природу України, духовну і моральну красу свого талановитого, хазяйновитого волелюбного народу, який протягом багатьох століть вів героїчну боротьбу за волю, його культуру, наповнену демократичним змістом і характером. Шляхетність і доброзичливість, працьовитість, любов до життя простих людей він протиставив дурості, невігластву, облудництву й бездуховності поміщиків, сільських старост і духовенства, жорстокої російській реальності.

Багатовіковий конфлікт української і російської культур, несприйняття М. Гоголем суспільно-політичного життя, рабовласницької

кріпосної імперії, де панували страх і бездуховність, спонукали його до спроби духовного реформування Росії, тобто продовжити, як і його етнічні попередники, її українізацію, але тепер моральну, одухотворення жорстокої цинічної влади, до боротьби з нікчемністю, "непристойністю", що панували в суспільному житті. Письменник усвідомлював, що спрямувати російське суспільство до прекрасного можливо через зображення всієї глибини його мерзенності [9, с. 291].

Гоголь, захопившись проблемою пізнання людини і її морального удосконалення у першій половині XIX ст., коли ідеї соціалістів Західної Європи, "... о счастии человечества сделались почти любимыми мыслями всех; когда объять все человечество, как братьев, сделалось любимой мечтой молодого человека; когда многие только и грезят о том, как преобразовать все человечество, как возвысить внутреннее достоинство человека..." глибоко усвідомлював, що всі ці християнські пориви лише у мріях, а не у реальних справах. "... И если в самом деле придется ему объять в этот день своего брата, как брата – он его не обнимет. Все человечество готов он объять, как брата, а брата не обнимет" [7, с. 263–264].

Основні етичні ідеї створення "храму душі" митець висловив у "Вибраних місцях з переписки з друзями", а також у багатопланових драматичних творах, де перш за все закликає читачів звертати увагу на духовний світ своїх героїв, на наповнення його моральними цінностями, серед яких найважливішими є віра, співчуття і любов.

Гоголь, взявши з "Нового Заповіту" головну ідею – ідею любові, був переконаний, що саме вона виведе російське суспільство зі стану "страху і підлабузництва", "честолюбства", які паралізують думку та "породжують лише цвинтарне мовчання", "панують над життям" й цілковито знищують свободу й незалежність людини від жорстокості необмеженого царського деспотизму, що так реалістично описав французький маркіз Астольф де Кюстін у своїй книзі "Росія 1839 року", зміст якої письменник знав. Француз, заглянувши в душу росіян, лишив нам і всьому світу грізну пересторогу: "Вдається, що тінь смерті ширяє над цією частиною земної кулі" [10, с. 49–52, 51–59].

Натомість, показавши у "Мертвих душах", "Ревізорі", "Шинелі" та інших творах омертвіння людських душ, бездуховність, що стали основою і наслідком рабовласницької системи життя в імперії, письменник не бачив перспективи і з сумом заявляє: "Ничего не видно, видны какие-то свиные рыла вместо лиц, а больше ничего..."

Душа хочет любить одно прекрасное, а бедные люди так несовершенны и так в них мало прекрасного". Митець закликає людей йти у світ й наповнювати свої душі любов'ю до тих, хто їх оточує, надавати їм душевну допомогу, яка приведе їх до любові й самого Бога [7, с. 129].

Гоголь зі своїм "прекрасным сердцем", за висловом Л. Толстого, усією творчістю закликає поважати й цінувати людину, її гідність, наповнювати людські душі "истинно христианской любовью": "Боже, дай полюбить еще больше людей. Дай собрать в памяти своей все лучшее в них, припомнить ближе всех ближних и, вдохновившись силой любви, быть в силах изобразить. О, пусть же сама любовь будет мне вдохновением" [2, с. 21].

Проте безутішні наслідки мала надія М. Гоголя на релігійність росіян, їх віру у Бога: "Без любви к Богу никому не спастись, а любви к Богу у вас нет... Боже! Пусто и страшно становится в твоём мире!" [7, с. 128; 3, с. 417–418].

Залякування Гоголем росіян Страхом Господнім також не мало успіхів у їх духовному відродженні. Їх і не могло бути, стверджує його французький сучасник А. де Кюстін: У державі, де "... церква відмовляється від свободи, вона втрачає моральну добродійність, як рабіня, вона породжує рабство". У Росії, – продовжує автор, – "Політична віра...міцніша, як віра, релігійна єдність московської церкви є лише зовнішня..." [10, с. 51–52].

Гоголь, роздумуючи в "Авторській сповіді" над моральністю надає їй пріоритету у всіх людських діяннях: "Сила влияния нравственного выше всяких сил", – стверджує він, а будучи чесним, гідним, наділеним християнською любов'ю до людей "на всяком месте можно сделать много добра" [7, с. 307].

В імперській Росії, де від рабських кріпацьких порядків, "от общей человеческой беспечности" майже щорічно голодувало населення цілих губерній, Гоголь закликає панівні верстви до співчуття й добродійності, допомоги голодуючим. Натомість письменник звертається до тих, хто надає допомогу, щоб вони проникли в природу "русского человека" і його обставини, пояснили йому причини, зміст й "истинное значение несчастья, чтобы он видел, что оно послано ему, затем, дабы он изменил прежнее житие свое, дабы отныне он стал уже не прежний, но как бы другой человек и вещественно и нравственно" [7, с. 52–53].

Гоголь, спостерігаючи в імперії досить поширене, безвідповідальне ставлення росіян до праці, на відміну від українців, у своїх

творах й особливо "Вибраних місцях із переписки з друзями" наголошує на необхідності чесної праці кожної людини на своєму місці. "Богом повелено человеку трудом и потом, – стверджує письменник, – снискивать себе хлеб...", а невиконання своїх обов'язків руйнує особисте і державне життя, привносячи в них безглуздя і плутанину [7, с. 157].

Духовний реформатор імперії, не сприймаючи в росіян "пустую гордость и хвастовство ... русскими доблестями", проповіді імперської влади й церкви, та ідеї інтелігенції про месіанську роль Росії. У своїх творах "Мертві душі", "Ревізор", "Шинель" звертає їх увагу на те, що життя народу пронизане лакейським духом і приниженням, страхом і покорою перед владою, бездуховністю: "Лучше ли мы других народов? Никого мы не лучше, а жизнь еще неустроенней и беспорядочней всех их. "Хуже ли всех прочих" – вот что мы должны всегда говорить о себе" [7, с. 270]. Він закликає, щоб людина побачила "... свою презренность, подлое ничтожество свое и вспомнила невольно о Боге..., тому що "... нельзя иначе устремить общество или даже все поколение к прекрасному, пока не покажешь всю глубину его настоящей мерзости" [7, с. 127].

"Сколько я себя ни помню, – писав М. Гоголь, – я всегда стоял за просвещение народное, но мне казалось, что еще прежде, чем просвещение самого народа, полезней просвещение тех, которые имеют ближайшие столкновения с народом, от которых часто терпит народ". Той, хто навчає і виховує, дає поради і настанови, має стати "... прежде сам почище душой, а потом уже стараться, чтобы другие были чище" [7, с. 277, 108]. Натомість щодо просвіти основної маси населення імперії сам письменник писав: "А земляпашец наш мне всегда казался нравственнее всех других и менее других нуждающимся в наставлениях писателей" [7, с. 278].

Письменник переконаний, що людину необхідно не лише навчити, наставити, чи дати освіту, а необхідно всю "... насквозь высветлить... во всех ее силах, а не в одном уме пронести всю природу ее сквозь какой-то очистительный огонь" [7, с. 111]. Такі завдання він покладає на просвітництво. Тому що "... ум идет вперед, когда идут вперед все нравственные силы в человеке, и стоит без движения и даже идет назад, когда не возвышаются нравственные силы". Письменник пророче стверджує, що люди "... образованием выгнали злобу из мира, злоба другой дорогой, с другого конца, входит в мир – дорогой ума и на крыльях журнальных листов, как всепогубляющая саранча, нападает на сердца людей повсюду" [7, с. 267].

Гоголь в усій своїй творчості приділяє значну увагу ідеї добра в людських стосунках. У відповідь на критику Ф. Булгаріним, М. Польшовим, С. Аксаковим, В. Белінським та іншими "Мертвих душ", безпідставне звинувачення його в необ'єктивному зображенні російської дійсності, незнанні Росії й мови, небажанні її народу добра М. Гоголь заявляє, чому ви не відчуваєте в собі того, що я, дивлячись на "... эти пустынные, доселе не заселенные и бесприютные пространства ..., – шахраїв і хабарників, – ... которые умеют обойти всякий указ, для которых новый указ есть только новая пожива, новое средство загромоздить большей сложностью всякое отправление дел, бросить новое бревно под ноги человеку!.. Словом – у редкого из нас доставало столько любви к добру, чтобы он решился пожертвовать из-за него и честолюбием, и самолюбием... и положил самому себе в непреманный закон – служить земле своей, а не себе, помня ежеминутно, что взял он место для счастья других, а не для своего" [7, с. 116–117]. Завершуючи авторську сповідь у "Вибраних місцях із переписки з друзями", він напише: "Я не знаю выше подвига, чем подать руку изнемогающему духом" [7, с. 314].

Вас налякала бездуховність в усьому й "ничтожество" русского человека, – заявляє письменник, а я звертаюсь до Росії: "В тебе ли не быть богатырю, когда есть место, где развернуться ему?". Проте для цього необхідні багатирські сили кожного з нас, – стверджує письменник, щоб підняти державу й життя її народу на "законную высоту" [7, с. 119–121].

Гоголь – соціальний письменник, художник-реаліст, натураліст, філософ у мистецтві, мовою якого людина пізнає себе й все людство. Він створив галерею людських образів і розкрив такі риси характеру, як патріотизм, безмежну відвагу, батьківську й синівську любов, жадібність, жорстокість, хвастливість, чи ницість, бездуховність, шахрайство, які хвилювали і продовжують хвилювати й захоплювати читача.

Захоплений ідеєю морального перевтілення людини він був занурений у сферу пізнання людини і людства. Письменник вірив, що створені ним портрети героїв творів наведуть жах на людей, сприятимуть їх очищенню, духовному відродженню, змінять їх на краще.

Гоголь, народжений в Україні і сформований як особистість в українському демократичному родинно-побутовому й національно-культурному середовищі, через усе життя проніс народну самосвідомість, етнічну ментальність, українську національну ідентичність, традиції і звичаї свого народу й культуру. Він один із перших з

могутньою силою вдихнув у душі російського і світового читача любов до України, до українців, їх героїчної і героїко-трагедійної історії, розкішної землі й природи.

Геніальний письменник, як представник українського світогляду й ментальності, вихований на багатих національних демократичних педагогічних і загалом гуманістичних традиціях, фольклорі рідного народу, не зміг реформувати російське суспільство й особливо православну церкву. Його етичні й естетичні ідеї, сформовані українськими письменниками, філософами і релігійними діячами, а також європейським Просвітництвом і Гуманізмом були чужі для них.

Вони залишаються чужими і для теперішньої Росії. Тому страшною пересторогою наповнені останні слова геніального українця до росіян: "Будьте не мертвые, а живые души. Нет другой двери, кроме указанной Иисусом Христом, и всяк прелезаит иначе есть тать и разбойник" [7, с. 380].

Література

1. Бердяев Н. Русская идея / Н. Бердяев // Вопросы философии. – 1990. – № 1.
2. "Боже дай полюбить еще больше людей". Фрагменты из писем, заметок на религиозно-нравственные темы и малоизвестные молитвы Н. В. Гоголя открывают дух великого художника слова // Наука и религия. – 2009. – № 3.
3. Вінок М. В. Гоголю. Гоголь і час / М. Вінок. – Харків, 1989.
4. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. / Н. В. Гоголь. – М., 1967. – Т. 6. – 1967.
5. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки. Повести изданные пасечником Рудым Паньком / Н. В. Гоголь. – Минск, 1974.
6. Гоголь Н. В. в русской критике и воспоминаниях современников. – Москва-Ленинград, 1951.
7. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями. – М., 1990.
8. Гоголь Н. В. : духовное прозрение жизни и творчества (к 200-летию со дня рождения). – Полтава, 2010.
9. Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К., 1993.
10. Кюстін Астольф де. Правда про Росію / Астольф де Кюстін ; пер. з фр. – К., 2009.
11. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1992.
12. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2008.
13. Томенко Микола. Український романтик Микола Гоголь / М. Томенко. – К., 2009.